

RECENSIES

ANTIEKE FILOSOFIE

Cornelis Verhoeven, *Voorbij het begin. De Griekse filosofie in haar spiegel 2. Termen en thema's*. Baarn, Ambo, & Schoten, Westland, 1985, 232 blz., 590 Bfr., ISBN 90 263 0720 9.

Sedert Cornelis Verhoeven de leerstoel antieke filosofie aan de universiteit van Amsterdam bekleedt – een leerstoel die overigens, gezien de absurde bezuinigingsmaatregelen in Nederland, bedreigd is – levert hij zijn lezers steeds maar meer beschouwingen over zijn specialiteit, met name het denken van de Griekse en Latijnse wijsgeren. Naast zijn vertalingen van Cicero en Seneca, kregen we een uitvoerige studie over Plato's allegorie van de grot en een eerste bundel *Voorbij het begin* – de beide werken verschenen bij Ambo (Baarn).

Terwijl het eerste deel figuren op het toneel brengt (Anaximander, Parmenides, Heraclitus, Socrates, Aristoteles, Seneca en Vergilius), bestaat het aanbod van het tweede deel uit thema's (Narcissus, het redden van de verschijnselen, de grenzen van de skepsis, meester en leerling en de kern van de zaak als beeld) en uit de uitvoerige toelichting van enkele termen (entelecheia, substantia en theoria). Bij de uitwerking van deze thema's en termen toont de auteur zich tegelijk als filoloog en filosoof. Zijn wijsgerige *daimoon* is ongetwijfeld de verwondering voor de werkelijkheid, voor het zijnde, voor datgene wat is, en bijgevolg wil hij in zijn filosofische lectuur eerst *goed* lezen – dat wil zeggen: filologisch lezen. De liefde voor de tekst is een liefde voor de werkelijkheid van de verwoorde of verhaalde realiteit. "De taal wijst het denken de weg", zo schrijft Verhoeven, "het denken beweegt zich in de taal" (blz. 195). Deze evidentie werkt des te merkwaardiger als men een kind al sprekend ziet zoeken wat het wil zeggen. Welnu, de filosoof is soms als een kind wanneer hij de woorden naar hun betekenis en werkelijkheidswaarde aftast. In zijn filosofie kan hij niet buiten de filologie en de linguïstiek of taalkunde – zonder dat hij daarom die linguïstiek moet verzelfstandigen. Van dit zoeken, vindt de lezer in *Voorbij het begin 2* heel wat voorbeelden, en hierbij zijn Aristoteles en Heidegger ongetwijfeld twee indrukwekkende inspiratiebronnen.

Verhoeven zet zijn bundel, helemaal niet toevallig, met een bespreking van het Narcissus-thema in. Volgt de wijsgeer het jagersspoor van Narcissus en eindigt hij in de vervoering voor het eigen spiegelbeeld? Op het eerste gezicht misschien wel, misschien niet. Filosofen jagen niet avontuurlijk rond op zoek naar weetjes of wetenschappelijke successen op congressen. Maar van die zelfde filosofen wordt soms gezegd dat ze steeds maar zitten te mediteren alsof hun navel het centrum van de wereld is. Dus toch narcistisch? Cornelis Verhoeven tast zijn thema heel voorzichtig af. Als uitgangspunt neemt hij het tekstfragment uit Ovidius' *Metamorfosen* en in zijn uiteindelijke commentaar vertelt hij zinnige dingen over de jacht als metafoor en de precies niet-narcistische zelfbeschouwing van de wijsgeer. Als de filosoof op het eerste gezicht het tegendeel van de jager schijnt te zijn, is hij dat in een zekere zin wel. Bij Aristoteles vindt de

auteur inspiratie om de zoektocht naar de waarheid als een jacht te beschouwen; de filosoof moet alert en waakzaam zijn. Maar in tegenstelling tot het beeld van Aristoteles wil Verhoeven zijn zoektocht niet activistisch en nog minder al te exterieur opvatten. Nu vindt hij zijn inspiratie in een fragment van Heraclitus "Ik ging op zoek naar mezelf" (fragment 101). Dit moet helemaal niet psychologisch en bijgevolg ook niet moralistisch-narcistisch worden geïnterpreteerd. Verhoeven schrijft: "Hij begeeft zich met zijn jacht op de waarheid op een omweg die naar hemzelf consequenties heeft" (blz. 40). Beginnen met zichzelf, kennelijk het meest nabije, is toch geen einddoel; de introspectie is slechts een middel. "Het wederkerig voornaamwoord past bij de beweging die nodig is om via een reflectie weer te komen bij het begin dat nu het einde wordt en zich verrijkt met de vruchten van de reflectie" (blz. 41). Daartegenover wou Narcissus de omweg niet om wijs te worden, hij werd gewoon verliefd op zijn spiegelbeeld: "Hij wilde rechtstreeks bezit nemen van iets dat geen voorwerp van streven en bezitten kan zijn. Zijn dood was een ineenschrompeling van zijn identiteit, een gewelddadige interiorisatie van wat al interieur was" (blz. 41-42).

Verhoevens kritiek op het activisme komt andermaal aan bod in zijn essay over het redden van de verschijnselen. In een zekere zin, en zonder al te strenge dualistische toepassing, kan men wijsgeren situeren in de richting dat ze ofwel de verschijnselen willen laten spreken en dat ze daarbij naar het 'dat' willen luisteren, ofwel de 'verschijnselen' elegant willen construeren en bijgevolg de werkelijkheid wat naar hun hand (of geest) willen zetten. Onze auteur wordt wat scherp als hij zelf durft poneren: "Hoe pretentieuzer de filosofie is, des te meer geweld sluipt er binnen in haar methode, terminologie en systematiek, des te minder is zij bereid de waarneming voetstoots te beamen of de verschijnselen te volgen, en des te meer scherpzinnigheid zal zij ook moeten besteden aan het harmoniseren, het weerleggen, het verklaren of, zoals in het geval van Zeno en Gorgias, het parodiëren" (blz. 55-56). Het is een streng fenomenologisch standpunt de fenomenen te eerbiedigen, de *zaak zelf* tegemoet te gaan. Maar geschiedt dit niet in een constitutie waarbij men, om Heraclitus nog eens te parafraseren, moet beginnen met het zichzelf te ondervragen? De verwondering kan er ook in bestaan te ontdekken dat de fenomenen in het constitutieve moment, weliswaar steeds tegen de achtergrond van een horizon, werkelijkheid worden. Soms lijkt het erop dat Verhoeven door zijn tegenstelling 'fenomenen redden' - 'verschijnselen construeren' de wijsgeer de positie induwt zodat hij de werkelijkheid alleen nog kan objectiveren, als voorwerp voor zich uitsmijten, om haar zo tot object van verwondering te maken. Dat klinkt toch wel een beetje eigenmachtig. De verschijnselen construeren kan misschien ook in volgende zin worden begrepen: de wijsgeer vermoedt de werkelijkheid, botst tegen die ongreepbare werkelijkheid aan, en zoekt haar bijgevolg te begrijpen doorheen schroomvallig geconstrueerde modellen of door beelden die hij in zichzelf ontdekt, omdat hij waarneemt - en waarneming zonder verbeelding is nu eenmaal niet mogelijk, zo leerde ons Kant al. De objectieve werkelijkheid is dan een heuristische of transcendentale notie om de werkzaamheid van de verbeelding en van de waarneming te begrijpen. Ongenuanceerd is Verhoeven nu ook weer niet en hij huivert vooral voor de pretenties van een denken die zo vlug aanspraak op waarheid en werkelijkheid maken. De pretenties van een verzelfstandigde *logos* krijgen "een absoluut karakter als norm voor een werkelijkheid die nog gemaakt moet worden door het menselijk handelen. En juist in die pretenties,

niet in het onschuldige construeren, ligt het geweld dat Aristoteles signaleert bij een manier van denken die niet de verschijnselen, maar tegen de verschijnselen in de logos volgt" (blz. 76). De volgende conclusie ligt dan voor de hand : "wat geconstrueerd wordt, loopt het risico onwerkelijk te blijven. Waarheid is wat is; waarheid spreken is van wat is zeggen dat het is en dat doen op geen andere grond dan omdat het is; waarheid zoeken is zich door de werkelijkheid laten inspireren; werkelijkheid is wat het denken activeert, inspireert en tot waarheid brengt" (blz. 78-79).

Weer niet toevallig volgt op dit hoofdstuk met de zopas geciteerde conclusie een essay over de skepsis — de houding die het dogmatisme op de korrel neemt en het 'filosofisch systeem' omwille van de werkelijkheid wil ontcrachten of ondermijnen. Een mooie toepassing in zo'n skeptische filosofie wordt in het essay 'Meester en leerling' uitgewerkt. En het is deze skepsis die men in de onderwijswereld zo hoogdringend nodig heeft. De scholen en de universiteiten worden immers door legers pedagogen, ideologen en andere agogen overspoeld; ze zijn als sofisten die geloven dat ze de juiste technieken hebben om de mensen 'hun' vrijheid en 'hun' waarheid te geven — tegen betaling. De leraar loopt zo gemakkelijk in de val van de verleiding om zijn leerling met 'wetenschap' te overtuigen en te verpletteren, zodat een flinke dosis skepsis ten aanzien van zichzelf toch op zijn plaats zou mogen zijn. "De verhouding meester-leerling is problematischer en tegelijk knellender naar gelang de marges van onzekerheid groter zijn of meer ruimte krijgen. In dat geval van Socrates als filosofische meester ligt die onzekerheid niet bij zijn zogenaamde leerlingen, van wie hij voorspelt dat ze lastiger of dogmatischer zullen zijn dan hij (*Apol.* 39 C-D). De meester zelf is niet dogmatisch, omdat hij weet dat hij niets weet; hij kan de leerling paralyseren door zijn overwicht en zijn skepsis, maar hem ook een vrijheid gunnen die hij hem niet werkelijk kan geven, omdat ze niet buiten de leerling zelf bestaat. Socrates is als meester misschien wel exemplarisch, maar zijn voorbeeld is daarom nog niet na te volgen; het leert immers vooral dat navolging geen wijsgerige houding is" (blz. 117).

Naargelang men verder in deze tweede bundel *Vorbij het begin* vordert, volgt men Verhoevens graafwerk gestadig mee : van 'De kern van de zaak' naar de 'Entelecheia' en de 'Substantia' om uiteindelijk in de 'Theoria' uit te monden. Het is een heel strenge en moeizame weg, waarbij de 'Holzwege' van de etymologie, de grammatica en de filologie niet worden geschuwd. Wat beseft de *theoria* uiteindelijk ? "In de taal wordt de werkelijkheid nuchter omschreven als dat wat er is. Die aanduiding impliceert dat het voorwerp van wijsgerige aandacht geen verzinsel en geen produkt van wijsgerige constructie is, maar dat het wordt aangetroffen en dat de denker er in principe passief en machteloos tegenover staat. De macht is daar waar de werkelijkheid is. Deze term maakt de denker dus tot een buitenstaander en toeschouwer. Parmenides benadrukt dit door de onveranderlijkheid van het zijnde te benadrukken en daarmee het gegeven dat het er is tot iets absoluuts te maken, Aristoteles door het zijnde als zijnde, dus niet als dit of dat, maar als het feit dat het er is, tot voorwerp bij uitstek van de wijsbegeerte te maken. Denken is getuige zijn van de werkelijkheid; het is zien, *theoria*" (blz. 226).

Met deze twee delen van *Vorbij het begin* — en er is geen reden om te vermoeden dat Verhoeven zich bij deze twee bundels houdt — krijgt de geïnteresseerde lezer, die tegelijk voor het denken gevoelig is, een uitnodiging om te

zien en om te *luisteren*. Zo'n uitnodiging krijgt men niet zo vaak door het – liefst traag – lezen van een reeks beschouwingen, hoewel het woord 'beschouwing' hier tegelijk op een neergeschreven reflectie duidt als op het zien zelf. Zien en reflectie horen per definitie samen.

Jacques DE VISSCHER

* * *

HET WERK VAN DE CRISIS EN DE CRISIS VAN HET WERK

Mark Grammens, *Essay over de crisis*. Brussel. Grammens, 1986, 69 blz., 295 Fr.

Mark Grammens is journalist en uitgever, een 'editor' zoals de Engelsen zouden zeggen. Met andere woorden : hij is niet alleen iemand die de politieke actualiteit beschrijft en becommentarieert, maar hij bezorgt het publiek ook teksten van anderen, waarvoor hij mede verantwoordelijkheid draagt. Destijds heeft hij deze taak als hoofdredakteur van het door hem opgerichte weekblad *De Nieuwe* gerealiseerd. Nu oefent hij dit werk uit als uitgever van een boekenreeks, *Aktueel*. In deze collectie heeft hij zelf ook een aantal essays gepubliceerd die met het politieke en historische gebeuren te maken hebben.

Het nieuwste essay van Grammens heeft de crisis als thema. Als uitgangspunt neemt hij de sociale problematiek van de werkloosheid. Vele duizenden mensen in Europa hebben de jongste decennia hun werk verloren, hoewel de beleidsvoerders in hun demagogische beloften het publiek hebben voorgeschoteld dat zij meer 'jobs' zouden creëren. In de bedrijven is dit niet tot werkelijkheid gekomen, integendeel. De groeiende automatisatie via computers en 'chips' hebben de werkgelegenheid niet bevorderd. Alternatieve oplossingen voor het werkbehoud hebben, zo stelt de auteur, niets uitgehaald. In dit verband is de marginale arbeidsduurvermindering met het behoud van wedde eerder een lachtertje. Er zijn natuurlijk nog heel wat interessante beroepen, maar die vergen omwille van de vereiste specialiteit en/of verantwoordelijkheid steeds maar meer energie. Het gevolg is dat zich in de geïndustrialiseerde wereld een groeiende scheiding opdringt tussen de actieven en de anderen. Voor sommigen laat zich geen economische, financiële of sociale crisis voelen; voor anderen kijkt een (relatieve) schaarste haast permanent om de hoek. In deze situatie wordt de staat met een enorme taak belast : het opvangen van de financieel-economische in-actieven. Ook zij moeten over een minimum inkomen beschikken om te leven en om te consumeren. Vandaar het vervangingsinkomen in de vorm van werklozensteun. Samen met de sociale zekerheid (pensioenen en ziekte- en invaliditeitsverzekering) betekent deze werklozensteun voor de overheidsfinancies een niet meer te betalen belasting. Bijgevolg wil de staat in deze sectoren besparen, zodat diegenen die in hun werksituatie worden bedreigd; ook nog eens in de kou worden gezet wanneer het hun sociale zekerheid betreft.

Grammens stelt dat dit alles moreel, maatschappelijk en politiek onaanvaardbaar is. Hij onderstreept vooral de politieke dimensie in een Europees perspectief. Hij stelt vast dat het oude Europa geen veerkracht en geen weerbaarheid meer kent, nu het niet meer in staat dreigt te zijn voor de eigen zelf-